

ГЕНЕЗА ВЕРХУ ТА ЙОГО ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ БУДІВЕЛЬНОГО МИСТЕЦТВА УКРАЇНИ

© Тарас Я.М., 2011

На основі археологічного матеріалу та етимологічного аналізу термінів: курінь, колиба, колимага, комора, клуня, кліть тощо встановлено, що в основі українського будівництва лежало дерев'яне склепінне перекриття у вигляді накоту, намету, яке стало провідною темою розроблення на їхній основі різноманітних форм верхів, визначило необхідність мати досконалий інтер'єр та його повну відповідність з екстер'єром; зумовило власний розвиток українського сакрального будівництва, який не має прямих аналогів у будівельному мистецтві Європи та світу.

Ключові слова: курінь, колиба, колимага, комора, клуня, кліть, дерев'яне склепіння, сакральне будівництво.

On the basis of archaeological material and etymologic analysis of terms: kurin, kolyba (cabin), barn, drying barn, cage et al set, that Ukrainian building the wooden roof ceiling was underlaid special form, will sweep together, what became the leading theme of development on their basis of various forms of tops, defined a necessity to have a perfect interior and him complete accordance with an exterior; stipulated own development of Ukrainian sacral building, which does not have direct analogues in a build art of Europe and world.

Key words: kurin, kolyba (cabin), barn, drying barn, cage, wooden roof, sacral building

Постановка проблеми

Як у всьому світі, так і в Україні, на перших етапах розвитку архітектури, влаштування покриття було важливою проблемою будівельної діяльності. За Л.Б. Альберті “дах по своїй природі із усіх споруд у смертних був першим, який вони робили для спокою; не можна заперечувати, що заради даху винайдені не тільки стіни, а все разом зі стінами”[1].

З цією думкою погоджується Д. Барбаро який зазначає, що: “Коли збудують дах, стає реальність та мета заради якої будували дім” [2, с. 394].

Про це свідчить вся історія нашого будівництва. Пізньопалеолітичне житло округлої чи овальної форми було перекрито куполом виконаним з кісток тварин (мамонта, бізона тощо) обтягнуте шкірою [3]. В часи мезоліту наземне житло також було круглої, овальної форми, по периметру якої ставились дерев'яні стовпи, верх перекривався просторовою каркасною конструкцією покритою очеретом, шкірою чи іншими легкими матеріалами.

Пізніше з'являються верхи муровані та зрубні, різної форми та конструкції. Важливість цієї частини будівлі відображена в етимології багатьох слів. Про це, що будівництво з давніх часів на українських етнічних територіях пов'язано з вирішенням верхньої частини будівлі вказують такі терміни: курінь, колиба, колимага, комора, клуня, кліть.

Мета статті

На основі археологічного матеріалу та етимологічного аналізу термінів: курінь, колиба, колимага, комора, клуня, кліть та інших визначити, чи в основі українського будівництва лежало дерев'яне склепінне перекриття у вигляді накоту, намету, чи саме воно стало в подальшому провідною темою розроблення на їхній основі різноманітних форм верхів.

Виклад основного матеріалу

Найпростішою житловою спорудою був курінь, який мав перекриття у вигляді намету [4, с. 425]. Про архаїчність та давність перекриття у вигляді намету та використання всього простору в інтер'єрі також вказує слово “колиба”. За різними джерелами воно має спільнобалканське, карпато-балканське,

палеобалканське походження, є запозиченням з балканського індоєвропейського мовного джерела [5, 6], має паралелі в болгарській (колиба), румунській (coliba), албанській (kaliba) мовах, має значення намету “куща”, “шатра” [7, с. 258]. Для нашого дослідження також цікаве слово колимо́г, колимаг, яке в українській мові має значення віз, намет, в інших мовах вживається тільки в значенні віз. Тоді, ми всупереч М. Фасмеру, повинні погодитися із І. Срезенським, що це слово означає купол, покрівлю [8, с. 1252]. Із зазначеного вище бачимо, що найпростіших спорудах домінує верх у вигляді намету. Необхідно зазначити, що ця форма покриття відобразилася в слові стіжкове перекриття, стіжок. Воно пішло від слова стіг, яке є литовською мовою “stógas” покрівля, давньоіндійське – укривати, грецький “στῆνω”, латинський “tego” покривати [4, т. 3, с. 763]. Особливе значення для вивчення українського будівництва має термін комора. Не будемо детально аналізувати походження цього слова* [9, с. 45], яке вважається давнім запозиченням з грецької або латинської мови [10, с. 540], “дуже давнє запозичення праслов’янського періоду з грецької” [11, с. 401], “старе запозичення з грецької” [4, с. 305], “догрецьке” [12, с. 3], “не запозичення, а спадок доелліністичних, а саме так званих яветичних племен” [9, с. 32].

Важливим для нас є те, що грецьке kamara (kamare) означає “склепіння”, “склепінчасте приміщення”, “балдахін” і пов’язане з особливостями конструктивного вирішення верха над зрубним або мурованим об’ємом чи на палях, який мав поліфункціональне призначення, вживався для скарбниць, палат, спалень, башт тощо. Широке використання, упродовж багатьох сторіч без особливих планувально-конструктивних змін зрубної споруди, яка мала завершення у вигляді “комори” – наметового рубленого верха для зберігання зерна, цінного господарського інвентаря призвело до того, що первісне значення терміна “комора” (склепіння) втрачається, його переймає функція, яка найдовше здійснювалась у цій просторовій одиниці.

У ширшому розумінні до кількох приміщень, які мали в основі наметове зрубне перекриття, вживався термін “кліть”.

У сербсько-хорватській мові він означав курінь, комору, хижку, в готській – намет, праслов’янській – хату, комору, хижку [13].

Етимологічний аналіз показав, що з коморою пов’язане склепінне рублене перекриття, а з кліттю “просторово-конструктивна одиниця організації закритого простору, де стіни, дах і верхи виконуються зрубними – дахи у вигляді двосхилого “накоту”, а верхи – чотирихилого рубленого” намету (стіжка) [14, с. 416].

У цьому семантичному ряді також важливим є розглянути термін “корабель”, який широко використовували візитатори у XVIII ст. та дослідники церков в XIX поч. XX ст., коли вони описували одно-, триверхі церкви. Його широко вживали в наукових працях Ю. Сіцинський, В. Щербаківський, М. Драган, В. Залозецький, Д. Антонович. Так Д. Антонович, досліджуючи українське мистецтво, пише, що “звичай будувати короткі кораблі ще в добу романську, зберігся і в Готицькому будівництві на Україні [...] і тому плани коротко-кораблевих готицьких церков здебільшого майже квадратів, як це спостерігається і в Богоявленській церкві в Острозі [...]” [15, с. 55].

Для нас не є переконливим пояснення, що спочатку кораблем називали вірних, а пізніше ця назва перейшла до середньої, поздовжньо-орієнтованої частини базилики храму і що перенесення терміна “корабель” (навіс – “судно, великий човен”) на наву пов’язано з Всесвітнім потопом, із човном Ноя, на якому врятувалися вірні [16, с. 12, 13].

Ми не можемо також підтримати позицію М. Фасмера, що це слово є грецького походження φάραβτου, φάραβτος означає судно [4, с. 321].

Широке побутування терміна в сакральному будівництві в Україні дає нам можливість підтримувати гіпотезу Романського [17], що це слово ісконо слов’янського походження (ст. слов’янського **корабль**) і має спорідненість з коритом, **кора** та виправдовує гіпотезу Проведена, що грецьке φάραβτος пішло від слов’янського – той що висить у повітрі [4, с. 321]. Про слов’янське походження свідчить сербо-хорватське **kōrâb**, словацьке **korâv**, польське **когав** означало “остов (корабельний)”, склепіння, арка. Від “краб” пішло народнолатинське sarabus “човен із прутів, обтягнутий шкірою” [18, с. 164].

* Його походження проаналізував Ю. Мосенкіс.

На нашу думку, від початку цей термін означав просторову конструкцію, яка “висіла у повітрі”, “тобто завершувала стіни сакральної споруди”, або “трималася на воді” (корабель). Фактично ми маємо справу із просторовою каркасною конструкцією, яка зародилася в давні часи і яка втілювалася не тільки в будівництві церков, а і в будівництві плавальних засобів, один з яких одержав назву корабель. Це все вказує не тільки на первинність оболонкової конструкції, а і на те, що вона спочатку мала каркасний характер.

Вище розглянена нами низка слів також вказує, що всі споруди мали наметові перекриття, яке незалежно від конструкції (каркасної, центрально-вінчастої, рубленої) були відкриті в інтер’єр.

Багатовікове, стійке використання просторової конструкції, яка “висіла у повітрі” насамперед, було пов’язане з сакралізацією простору під нею, про це свідчить також термін “верх на зразок неба”. Коріння цього явища тягнуться в ямну культуру, коли “ями, катакомби тощо, тісно пов’язані з уявою про землю, тоді як перекриття – з уявленням про небо” [19, с. 516]. Це явище, насамперед, пов’язане з культом предків, де над могилою покійника вимагалось мати повітряний простір. За В. Ерманом це пов’язано з індоарійською концепцією “посудини Матарішвана” – повітряного простору “Набухаючого у матері (землі)” [20, с. 137, 211]. У могильних спорудах, які влаштувалися у ґрунтових ямах, ставився зруб 4-х брусів або колод на вуглах закріплених пазами, перекритий наметовим верхом, який імітував небо [21, с. 94, 95].

Символічний зміст неба в ямній культурі досягався навіть створенням подвійних перекриттів над могилами [19, с. 539].

Не тільки могили, ями, а і звичай поміщати покійників у видовбані колоди, який існував на межі середньої і пізньої бронзи [22, с. 21–36] вимагав робити колоду із склепінчастою кришкою [23, с. 44–50], яка представляла собою ... гріб-домовину, тобто подібність до дому, як вважають сьогодні в Молдові і в Україні.

Сумніви, які висовуються щодо відсутності зв’язку між німецьким Himmel “небо” [10, т. 2, с. 540], а правильніше готським himins “небо” та катага [10, т. 2, с. 540] підтверджуються українськими джерелами, де звод над навою, вітварем, півциркульне склепіння в печі називають небом. За дослідженнями Б. Гнедовського перекриття “небом” займало важливе місце в давньоруському дерев’яному будівництві [24, с. 126–130]. Сакралізація верхів їх сферичне вирішення призвело до того, що термін колимог – шатро з часом порівнюється з терміном “храм” [25].

Оскільки ми заторкнули поховання, доцільно розглянути термін “mogyla”, який праслов’янською мовою означав “пагорб, могила, курган, пануюче місце” [10, т. 2, с. 463, 493, 510, с. 540], а за І. Калужською походить зі спільного балканського субстрату [26, с. 135]. Цей термін може бути порівняний із румунським taguga “пагорб, могила”, албанським tagulle з тим самим значенням.

У значенні пагорба, гори, високого місця він з давніх часів вживався в Карпатах. Так, в Старосамбірському районі в г. Магура, на якій існувало святилище, а в XI–XIII ст. давньоруське городище. Це вказує на глибинні корені сакрального будівництва в Карпатах, яке було пов’язано з високими місцями. Важливим для нас є те, що термін могила через зв’язок з українським магура має ще одне зближення, яке Ф. Фасмер вважає із-за “семантичних міркувань порівнювати mogyla з грецьким megaron “зал, святая святих (у храмі)”, megara (множина) “печери”, авестійським мага – “тріщина в землі, печера” розглядати не доцільно [4, с. 634, 635]. Ми підтримуємо гіпотезу Шарпанте та С. Младенова, які вважають це порівняння доцільним [27, с. 105].

Воно доцільне тому, що мегарон найдавніше грецьке житло з вогнищем і вхідним портиком послужило основою перших храмів, які були спочатку і сакральними спорудами і могилами. По-друге, давній зміст могили – це потойбічне житло [28, с. 34, 35] він простежується у будівництві багатьох гробниць, особливо дольменах, у яких існує символіка дома – загробного життя [19, с. 514].

Семантика житла в могилах просліджується до теперішнього часу (українське гріб-домовина). Вона присутня в спорудах дольменої [29, с. 210–212], ямної [30, с. 59, 60] і зрубної [31, с. 131–134]. Цей архаїзм особливо довго затримався в українців Карпат, де гріб робили із віконцем. Все це вказує, що світосприйняття українцями здійснювалась через інтер’єр хати, храму, домовини, могили, яке вимагало мати перекриття на зразок “неба”.

Із зазначеного вище бачимо, що низка термінів, які починаються з букви “к” або зі складу “ко”, “ку”, “ка” мають дугоподібне завершення, або форму посудини – коробка: колиба, комора,

колимага, корабель, кошара, кора, кош, корито, ковчег, кодман, курінь, куш, купол, кліть, каплиця, корзина (склепіння над пивницею, простір над підлогою) тощо. Якщо врахувати спорідненість звуків “хг” – “кр” та тождність “к” – “г” – “х” можна припустити, що первинно житлова одиниця мала назву “ката”, яка змінилась з часом через спорідненість, або наявне паралельне слово “гата”, яке за Діором є склепінчастою кімнатою. Від подібності форми до півкола, кола пішли такі слова “кружало”, “кара”, “крашанка”, “коко”, кокошник”, “колокіл” (давньоіндійське обруч, кільцеподібна прикраса), “колимаг”, “колач”, “ковбаса”, “колоб”, “коморг” (глиняний глечик), кора та інші.

Про те, що склад “ко” є основою багатьох термінів, які пов’язані з сферичною, циліндричною або формою кола і півкола свідчать багато слів інших народів. Так, у тюрських народів “ко” – “небо”, у трипільській мові “корус” – “шолом”, “бойова шапка”, у вавілонян “комара” – віз з дугоподібним покриттям; кібітка – те саме, яка за Міклошичем була хатою на возі [4, с. 227].

У Середній Азії “кібіт” – це глинобитний дім із склепінним завершенням. Велика кількість слів, які утворилися від ознаки кола, півкола, кружала вказують, що українське будівництво в часи свого зародження не знало плоского перекриття, користувалось просторовими формами в перекритті та круглими в плані. Важливість верхньої частини зумовила також появу таких слів – верх, баня, купол, дах.

Висновки

1. Символічне уявлення про створення світу, наявність каркасної оболонкової конструкції створеної із кісток, дерева, шкіри, очерету були основою на якій виробився у зрубі новий тип просторового склепінного перекриття в дереві у вигляді накоту, намету, на основі якого споруджувались приміщення різного функціонального призначення.

2. Якщо відкинути нашарування, які одержали з часом терміни, то підвалинами українського дерев’яного будівництва необхідно рахувати склепінне, рублене, наметове перекриття – “комора”, яке разом зі стінами склали єдину завершену об’ємно-просторову та конструктивну одиницю – кліть. Не правомірним є розглядати як головний прототип дерев’яних храмів найпростішу наметову рублену комору, башту, каплицю, клуню тощо. Всі вони в своїй планувальній і конструктивній суті однакові і мали широке вживання для різних функцій, від яких одержали згодом назви.

3. Склепінні дерев’яні перекриття були настільки вагомими під час використання їх для різних приміщень, що їх ознака лягла в основу формування багатьох слів: колиба, комора, колимага, кошара, ковчег, кош, корито тощо. Про їх зв’язок між собою свідчить не тільки конструктивне вирішення верху, а й етимологія походження слів, в основі яких чітко простежується єдина основа в означенні просторового завершення: намет, шатро, купол, склепіння.

4. Винахід дерев’яного наметового рубленого перекриття давав можливість простір під наметом символізувати як небесний звід, визначив те, що інтер’єр в українському будівництві стає визначальним елементом у вирішенні об’ємно-планувального та конструктивного вирішення споруди. Цей чинник сформулював весь розвиток українського дерев’яного будівництва, визначив, що його провідною темою стає розроблення на основі наметових форм різноманітних верхів, визначив необхідність мати досконалий інтер’єр та його повну відповідність з екстер’єром; обумовив власний розвиток українського сакрального будівництва, який не має прямих аналогів у будівельному мистецтві Європи та світу.

5. Наявність в українській мові будівельних термінів, пов’язаних зі склепінним перекриттям, коріння яких тягнуться догрецьких, доіндоевропейських, грецьких, індоевропейських, дослов’янським шарів, вказує, що на теренах України існувала давня будівельна культура, тому не виправданим є пошуки коріння українського будівництва на Сході чи Заході, Півночі чи Півдні.

1. Альберти Л.Б. Десять книг о зодчестве. – М., 1935. – Кн. 2. 2. Барбаро Д. Комментарий к десяти книгам об архитектуре Витрувия. – М., 1938. 3. Пидопличко И. Позднепалеолитические жилища из костей мамонта на Украине. – К.: Наук. думка, 1969. 4. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В. 4 т. / Пер. с нем. – М.: Прогресс, 1967. – Т. 2: Е – Муж. 5. Нерознак В.П. Палеобалканские языки. – М., 1978. 6. Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд / Под ред. О.Н. Трубачева. – М.: Наука, 1974 – 1900. – Вып. 1 – А. 7. Дяченко Г.

Словарь церковнославянского языка. – М., 1900. 8. Срезенский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка: В 3 т. – Петербург, 1893. – 1912. – Т. 1. 9. Мосенкіс Ю.А. Трипільський прасловник української мови. – К.: НДІТІАМ, 2001. 10. Етимологічний словник української мови / За ред. О.С. Мельничука. – К.: Наук. думка. – 1967. – Т. 2. 11. Марр Н.Я. Избранные работы. – Л.: ОГИЗ, 1933 – 1937. – Т. 5. 12. Откупщиков Ю.В. Древнегреческий субстрат. – Л., 1988. 13. Детально про кліть див. Тарас Я.М. Українське сакральне будівництво. Ілюстрований словник-довідник // Народознавчі зошити. – № 4. 14. Тарас Я.М. Квадрат і кліть у планувальній структурі церков українців Карпат // Народознавчі зошити. – 1999. 15. Антонович Д. Скорочений курс історії українського мистецтва. – Прага: Український університет, 1923. 16. Мокрий В. Церква в житті українців. – Львів–Краків–Париж: Просвіта, 1993. 17. Romanski Revue des etudes slaves. – Paris, 1921. 18. Walde A. Lateiniches etymologisches Worterbuch. V. 3 Aufl. von J.V.Hofmann. – Heidelberg. – Aust 1. 19. Шилов Ю.А. Прародина Ариев. История, обряды и мифы. – К.: СИНТО, 1995. – С. 516. 20. Ерман В.Г. Очерк истории ведийской литературы. – М., 1860. 21. Словник-довідник з археології. Зрубна культура. – К.: Наук. думка, 1996. 22. Пряхин А.Д., Беседин В.И. О выделении воронежской культуры эпохи Бронзы. СА. – 1988. – № 3. 23. Котович В.Г., Котович В.М., Магомедов С.М. Утамышские курганы. Северный Кавказ в древности и древние века. – М., 1980. 24. Гнедовский Б.В. К вопросу о происхождении перекрытия небом в древнерусском деревянном зодчестве Культура средневековой Руси. – Л., 1974. 25. Hesychius A. Lexicon. – Jena: Editio minor, hgb. M.Schmidt, 1867. 26. Калужская И.А. Проблема автохтонных элементов румынского языка // Славянское и балканское языкознание: Античная балканистика и сравнительная грамматика. – М.: Наука, 1977. 27. Младенов С. Этимологически и правописен речник на българския книжовен език. – София, 1941. 28. Столяр А.Д. Мариупольский могильник как исторически исторический источник // Советская археология. – 1955. – № XXIII. 29. Марковин В.И. Дольмены Западного Кавказа. – М., 1978. 30. Иванова С.В. О конструктивных особенностях погребенной ямной культуры // Актуальной проблемы историко-археологических исследований: Тез. док. – К., 1987. 31. Круглов А.П., Подгаецкий Г.В. Родовое общество степей Восточной Европы // ИГАИМК. – 1935. – Вып. 119.